

D'Aqua Alba a Gualba: els orígens d'un poble

JOAN PORTALS MARTÍ

From Aqua Alba to Gualba: the origins of a town

L'objecte d'aquest treball és ajudar a conèixer quins van ser els orígens d'un dels pobles de l'entorn del Montseny, Gualba, esmentant els primers vestigis materials i estudiant les primeres fonts documentals que hi fan referència, primer com a *Aqua Alba* i més endavant ja com a *Gualba*. Per fer-ho ha estat obligat recórrer a bibliografia, amb especial atenció al Cartulari del monestir de Sant Cugat del Vallès, on figura la documentació més antiga relacionada amb aquest terme, un territori que va tenir un lloc molt important entre les possessions del monestir a l'alta edat mitjana. També s'analitzaran les relacions no sempre amistoses amb les cases feudals de l'època, primer la de les Agudes-Montseny i, anys a venir, la casa de Cabrera propietària del proper castell de Montsoriu. En tot aquest llarg procés és de destacar també l'Acta de Consagració de la parròquia de Sant Vicenç que va tenir lloc l'any 1099, un fet que va marcar també una empremta en la història del poble i el dels pagesos aloers o emfitèutics que havien posat en cultiu les seves terres des de temps molt antics.

Paraules clau: *Aqua Alba*, *Gualba*, monestir de Sant Cugat del Vallès, parròquia de Sant Vicenç.

The purpose of this work is to help find out what were the origins of one of the towns located around the Montseny, Gualba, mentioning the first material remains and studying the first documentary sources that refer to it, first as Aqua Alba and later already as Gualba. To do this, it has been necessary to turn to bibliography, with special attention to the Cartulary of the monastery of Sant Cugat del Vallès, which contains the oldest documentation related to this place, a territory that had a very important position among the possessions of the monastery in the High Middle Ages. We will also analyze the not always friendly relationships with the feudal houses of the time, first that of Agudes-Montseny and, years to come, the house of Cabrera, owner of the nearby castle of Montsoriu. In all this long process, the Deed of Consecration of the Sant Vicenç Parish, which took place in the year 1099, should also be highlighted, an event that also left a mark on the history of the town and that of the «aloe» (land owners) farmers who had put in cultivation their lands since ancient times.

Keywords: *Aqua Alba*, *Gualba*, monastery of Sant Cugat del Vallès, Parish of Sant Vicenç.

Quan estudiem el poblament del Montseny a l'alta edat mitjana basant-nos en la documentació conservada d'aquell període, s'arriba a la conclusió que les terres de l'entorn del Montseny, que en principi eren en la seva gran majoria d'origen fiscal (és a dir, públiques) van ser cedides pels monarques carolingis als seus fidels en un procés que acabarà portant a la feudalització del territori, un territori on els senyors exerciren el seu domini sobre els pagesos juntament amb alguns monestirs, especialment amb el de Sant Cugat. I en aquest procés també va ser de cabdal importància el paper que hi van desenvolupar els castells i, en especial, les parròquies.

En aquest treball he volgut presentar un cas concret de la història d'aquell període basant-me en les primeres referències documentals en què apareix l'actual Gualba, unes referències que confirmen l'important paper que en la seva antiga història hi va desenvolupar el monestir de Sant Cugat del Vallès, un domini que a la llarga s'haurà d'enfrontar amb els senyors feudals dominants en el seu entorn (senyors de les Agudes i casa de Cabrera) i haurà de coexistir també amb alguns antics pagesos aloers que havien anat conreant aquelles terres els quals moltes vegades acabaran donant al monestir algunes de les seves propietats.

El primer document en què apareix el nom del lloc, que anomena *Aqua Alba*, és una escriptura del Cartulari de Sant Cugat del Vallès datada el 23 de maig de l'any 984 en la qual una persona anomenada Livulo (coneguda també com a Aurucia) i els seus fills fan donació d'una propietat al monestir de Sant Cugat. La finca, diu, està situada al comtat de Barcelona, al lloc que en diuen Pertegàs (avui Sant Celoni) i limita per orient amb *Aqua Alba*, pel sud amb el riu Tordera i amb Vilardell, per occident també amb la Tordera i pel nord amb els termes de Campins i de Mosqueroles.

El document és il·lustratiu del que comprèn aquesta propietat propera al terme d'*Aqua Alba*: casa, vinyes, erms i cultius, amb arbres abundants en fruits, pomes i glans, prats, pastures, molins, cursos d'aigua per a regar, boscos i garrigues... i explica també que pertanyia als donants per herència d'un tal Gotmar.

El que ens indica aquest primer document conegut va més enllà del seu contingut estricte i d'ell se'n desprèn que en aquells temps les propietats dels pagesos aloers (unes propietats que giraven sempre a l'entorn del mas) coexistien amb les grans propietats que els nobles i els monestirs anirien acaparant al llarg d'aquells anys, un procés del qual tenim constància gràcies als primers documents en què apareixen les terres a l'entorn del Montseny que són dels anys 858 i 862, uns documents que ja vàrem comentar en el treball publicat al volum 38 d'aquestes Monografies.

Ara bé, com explica Xavier Renau en l'obra col·lectiva *Història de Gualba, la vall de les aigües blanques* (publicada amb motiu del nou-cents aniversari de l'acta de consagració de l'església parroquial de Sant Vicenç de Gualba), ens podem preguntar si existeixen altres fonts a part de les documentals que ens facilitin alguna pista indicativa de l'inici del poblament d'aquella vall en la qual s'assentarà més tard el poble de Gualba, una vall amb unes característiques naturals i una abundància d'aigua que fan pensar que existia ja un poblament anterior a l'imperi romà.

En aquest sentit, Renau comenta una notícia inèdita fins aleshores que feia referència a la troballa cap a l'any 1950 per part d'uns obrers de l'empresa Aymar de Sant Celoni de les restes d'un home i una dona ajaguts de costat amb pedres de fona i dos punyals en una cova que tenia l'aparença d'haver estat habitada i que estava situada a les pedreres de marbre que pertanyien a la masia de Can Prat, sota el turó de Moixell, unes restes que feien pensar en un enterrament neolític. També comenta la possible existència en el mateix turó d'un dolmen del qual no en quedaven restes materials, una notícia que li havia arribat per informació oral.

Més enllà de la informació que ens facilita la documentació conservada, és lògic suposar que les terres en les quals s'ubicarà la primera *Aqua Alba* van ser poblades des de temps molt antics, com passava en tot el territori del Vallès i el seu entorn. No tenim notícia de cap resta material de l'època ibèrica, un temps en què els poblats acostumaven a ubicar-se en les zones una mica elevades del territori. Tampoc es té coneixement del nivell de poblament en temps dels romans encara que no seria descartable suposar l'existència d'alguna *villa* aïllada en un lloc que gaudia d'unes terres fèrtils i no estava massa allunyat de la *Via Augusta*.

Com va passar en tants llocs, és possible que el terme perdés densitat de població a la darrera època de l'imperi romà, una pèrdua que es devia mantenir durant el temps dels visigots i segurament es va accentuar a conseqüència de la invasió sarraïna, un temps en el qual la població acostumava a cercar refugi en les zones més elevades del territori.

La situació de Gualba fa pensar que en aquella època devia mantenir una estructura de població basada en masos i vil·les aïllats que tendien a cercar l'allunyament de les principals vies de comunicació i la protecció de la muntanya del Montseny. Seran temps en què la propagació del cristianisme donarà lloc a la construcció de capelles que més tard es convertiran en parròquies i al naixement i posterior consolidació d'una pagesia que s'articularà a l'entorn del mas com a unitat familiar d'explotació.

Entrarem a l'època de la monarquia carolíngia la qual assumirà una sèrie de béns fiscals, és a dir públics, a tota la zona del Montseny, uns béns que

anirà cedint als seus fidels i que coexistiran amb els béns pertanyents als monestirs, en especial al de Sant Cugat del Vallès, i amb una sèrie d'alous pagesos, generalment més petits, uns alous que posseïen els que havien artigit i posat en cultiu terres fins aleshores ermes. S'hi referia el document de l'any 862 en virtut del qual el rei franc Carles el Calb concedia unes terres del Montseny a un fidel seu, el comte Sunyer, exceptuant-ne aquelles que els hispans o els servents havien tret de l'erm (*et exceptis his que Hispanis vel servis ... de heremo traxerunt ...*).

Tornant a les fonts documentals que ens poden il·lustrar respecte al propòsit d'aquest article hem de referir-nos necessàriament al Cartulari del Monestir de Sant Cugat del Vallès, una col·lecció que inclou una sèrie de documents recollida els anys quaranta del segle passat per Mn. Josep Rius Serra, que no són més que els títols de propietat d'aquest monestir que, com era habitual en els temps en què va ser redactat (segurament a finals del segle XIII), tenien per objecte ser una defensa enfront de les pretensions dels senyors laics (comtes, vescomtes ...) que en el temps del feudalisme intentaven eixamplar els seus dominis a costa d'anteriors titulars dels béns.

El Monestir de Sant Cugat del Vallès va ser el centre monacal més important del comtat de Barcelona en l'època medieval i, segons la tradició, va ser erigit als voltants del segle VII en el lloc on hi havia hagut una fortalesa romana, el *Castrum Octavianum*. Segurament va sofrir la invasió sarraïna i, l'any 985 va ser en bona part destruït per Al Mansur, una destrucció de la qual aviat es va refer. Va arribar a acumular unes possessions molt extenses que a la segona meitat del segle XII van ser dividides en pabordies, de manera que els termes de Gualba, Palautordera i d'altres de l'entorn del Vallès i del Montseny van acabar formant part de la pabordia de Palau.

Veiem, doncs, els documents del Cartulari d'aquest monestir en els quals apareix l'antiga *Aqua Alba*, un terme que acabarà sent la Gualba actual.

Després del document de l'any 984 al qual m'he referit al principi on per primera vegada hi ha una referència escrita a *Aqua Alba*, el segon document que apareix al Cartulari està datat el 10 de febrer de l'any 1002. Es tracta de la donació que un tal Giscalfred fa al monestir d'un alou situat en un lloc que en diuen Montsoriu en els termes de Riells i Arbúcies, una finca que limita a occident amb una vall que en diuen *Aqua Alba* (*de occiduo in terminos de valle que dicunt Aqua Alba vel in sumitate Monte Signo ...*). És curiós assenyalar també que aquest document ens confirma que el monestir de Sant Cugat va ser fundat damunt la fortalesa romana a la qual abans m'he referit (*in locum Octaviano*).

Han de passar més de vint anys per a trobar un altre document on aparegui *Aqua Alba*, un nom que és qualificat per primera vegada com a vila. En

ell, el dia 1 d'agost de l'any 1023 els testamentaris d'un tal Udalard fan donació al monestir de tots els alous que aquest posseïa al comtat de Barcelona, a una vila dita *Aqua Alba* (*ipsa villa que dicunt Aqua Alba*) i amb tot el que allí hi tenia, és a dir, amb cases, casals, corts, cortals, horts, prats i pastures, selves, garrigues, molins i moliners, caps de reg d'aigües, viaductes i terres de regadiu, terres i vinyes, arbres, pereres i pomes, molins, aigües i regs, viaductes, terres cultivades i ermes ... El document esmenta també els límits d'aquell alou: per l'orient el riu Tordera, pel sud, el Pertegàs, per l'occident la part més alta de la muntanya del Montseny i pel nord *in ipsa aqua que dicunt Breda*.

El document especifica també que tots els béns esmentats són alous, és a dir, que es tracta d'una propietat en ple domini i que la donació es fa sense cap mena de reserves i, per tant, els qui s'hi oposin seran castigats i incorreran en tota mena de malediccions. Cal remarcar també que per primera vegada el seu text aporta una descripció del territori en què la vila s'ubica.

Com explica Xavier Renau en l'obra col·lectiva a la qual m'he referit anteriorment, segons sembla, el protagonista d'aquest document, Udalard va ser una figura destacada de l'entorn dels comtes de Barcelona i dels vescomtes de Girona, vinculats amb els Cabrera, un fet que podria fer-nos suposar que, a semblança del que havia passat a la muntanya del Montnegre, la vall de Gualba podia haver estat terra fiscal, és a dir pública, i que en el procés de feudalització de Catalunya va ser adquirida per tinència de més de trenta anys per diversos nobles relacionats amb la casa comtal de Girona-Cabrera.

Porta d'entrada de Sant Vicenç de Gualba. (Foto Glòria Portals, gener 2024).

El pròxim document que apareix al Cartulari i en el qual s'esmenta novament *Aqua Alba* està datat el 25 de maig de l'any 1039 i és menys precís. Es tracta de la donació que Ramon i la seva esposa Guil·lia fan al monestir d'un alou procedent dels seus avantpassats situat *in Pertigatio sive in Aqua Alba* els límits del qual, entre ells les muntanyes del Montnegre i del Montseny, estan descrits amb poca precisió. Sembla tractar-se d'una propietat extensa que inclou, com ho feia l'anteriorment referida, cases, casals, terres i vinyes, cultius i no cultius, boscos, garrigues, prats i pastures i també viaductes i regadius.

El 9 de febrer de l'any 1045 es va signar una concòrdia entre Guitart, aleshores abat de Sant Cugat, i uns germans anomenats Oliva, Ricard i Albert en relació amb unes vinyes situades *infra terminio ville Aqua Alba nominate*. És curiós constatar que, segons esmenta el document, les vinyes eren posseïdes pel monestir en virtut d'una donació feta per un tal Udalard (no esmenta la data), fet que podria fer pensar que potser es tractaria de la persona que havia fet la donació a què es referia el document abans esmentat. En qualsevol cas, el que es dedueix d'aquest document és que en aquells moments dins el que era el terme de la vila de Gualba hi havia alguns alous o sigui finques posseïdes en ple domini, respecte a les quals hi havia dubtes sobre la seva propietat. Això podia ser degut, com apuntava ja Pierre Bonassie, al fet que al voltant de l'any mil els grans dominis coexistien amb antics alous procedents dels primers pagesos (*primi homines*) que havien posat en cultiu terres fins aleshores ermes.

Gairebé cinquanta anys més tard, concretament el 15 de maig del 1083, Guillem Umbert i la seva esposa Guilleuma, aleshores senyors del castell de les Agudes, prometen a l'abat i als monjos de Sant Cugat que no perjudicaran les possessions que el monestir té a Santa Maria i Sant Esteve de Palautordera, Sant Vicenç de Gualba, Vallgorguina, Pertegàs i *Valle Elefredi* (Olzinelles). El més important d'aquest document és que per primera vegada esmenta la parròquia de Sant Vicenç de Gualba (*in parrochia s. Vincentii de Aqualba*), anys abans de la seva consagració que va tenir lloc l'any 1099, un fet que indica que des dels primers anys de l'alta edat mitjana les parròquies eren el principal element aglutinador dels territoris a l'entorn del Montseny, com vam explicar el treball publicat a aquestes Monografies el passat any 2023. I en aquest sentit Gualba no va ser una excepció. El document, per altra banda, és indicatiu que les propietats del monestir de Sant Cugat no eren indiscutides pels senyors feudals de torn, en aquest cas pels senyors de les Agudes-Montseny, un fet que donava lloc sovint a nombroses qüestions judicials i extrajudicials.

En aquest sentit, Gualba no és una excepció, ja que com diu Jaume Vilaginés en el treball on estudia el fenomen parroquial en la societat

del Vallès Oriental a l'alta edat mitjana, en aquest període la parròquia apareix ja com una realitat àmpliament difosa quan es manifesta un interès especial per part de l'Església per normalitzar la vida eclesiàstica rural en un moment històric que coincideix amb l'eclosió del moviment feudal. I en el cas de Gualba, aquest document de l'any 1083 confirma que és en aquest moment quan es fa el pas de la vil·la a la parròquia, de manera que serà a partir d'aleshores quan els documents deixaran d'utilitzar el terme *villae* i usaran el de parròquia per referir-se a les comunitats de poblament d'un territori.

Abans d'acabar aquell segle XI, concretament el dia 1 de desembre de l'any 1098, el Papa Urbà II va confirmar a l'abat Berenguer tots els béns i possessions del Monestir, tal com havien fet ja anteriors privilegis papals i va confirmar, pocs anys després, un altre Papa, Calixte II, el 15 de febrer de l'any 1120. I entre la llarga llista d'aquestes possessions hi figurava la parròquia de Sant Vicenç (*ecclesia s. Vicenti de Aqua Alba*).

Com dèiem anteriorment, va ser l'any 1099, concretament el dia 30 d'abril, quan el bisbe de Barcelona i abat de Sant Cugat Berenguer Bernat va procedir a la consagració de l'església de Sant Vicenç de Gualba, mitjançant un Acta que es troba transcrita a l'Arxiu de la Corona d'Aragó en la sèrie *Monacals, benedictins de Sant Cugat del Vallès* (l·ligall 84) en un còpia que deu ser del segle XVII o principis del XVIII. Cal remarcar que al monestir de Sant Cugat del Vallès també hi havia còpies d'aquest document, ja que havia de servir per provar el dret de patronat del qual gaudia aquest monestir sobre l'església així com per sustentar els seus drets en els nombrosos plets que aquest havia de mantenir enfront de les autoritats eclesiàstiques o laiques que els hi pretenien discutir.

Masia de Can Roig, construïda el 1265, a Gualba. (Foto Glòria Portals, gener 2024).

L'acta, signada per vint-i-sis personatges (entre ells deu testimonis) comença dient que produeix una gran satisfacció al bisbe poder edificar una digna casa pel Senyor en honor del màrtir Sant Vicenç a la diòcesi de Barcelona al costat del Montseny en el lloc denominat Aigua Blanca (*in latere Montii Signi in loco vocitato Aqua Alba*), una església a la qual confirma per la seva autoritat tots els drets, delmes i primícies que fins aleshores posseïa i també tots aquells que pugui adquirir en el futur. Els límits de la demarcació parroquial són els següents: per l'orient, la línia que va de la Pedra Aguda a la Batllòria; pel sud, amb el curs de la Tordera que inclou els llocs coneguts per Pedra Fita i per Riu Tort; per occident amb el Coll de la Creu i amb el camp de peres del Folquet, i per la part oriental amb Roca Corba.

A més dels drets esmentats el bisbe concedeix a la parròquia la propietat sobre el cementiri, la sagrera (el territori de 30 passes al voltant de l'església) així com una mina situada prop de l'edifici del temple i els delmes procedents d'un molí proper. A aquestes donacions s'afegeixen d'altres (camps, molins, etc.) procedents d'alguns particulars habitants del terme.

Gairebé un segle més tard, concretament en un document datat el 13 de gener de l'any 1166, es manté encara el nom antic del poble quan Riambau de Montseny restitueix al monestir de Sant Cugat del Vallès els béns que li havia usurpat dins els termes d'*Aqua Alba*, Palau i Olzinelles. En aquest document Riambau reconeix haver estat culpable d'haver actuat de manera injusta i sense raó, cobrant prestacions que no li corresponien (*esse culpabile quam iniuste et sine ratione accepi albergas et feci toltas et forcias et magnas iniurias in honorem eiusdem cenobii...*) i el monestir li condona les malifetes causades (que valora en mil cinc-cents sous) a canvi de la percepció de cent vint sous (*diffinimus tibi omnia malefacta que fecistis in predicto nostro honore ...*). Un altre cas de conflicte amb el senyor feudal de torn.

I encara, ja en ple segle XIII, quan el rei Jaume I confirma tots els castells i possessions del monestir en un document que porta data del 23 de gener del 1234 apareix el mateix nom del poble quan es fa referència a la *Dominicaturam de Aqualba*, un nom que ja no apareixerà dos anys després quan el mateix Jaume I reconeix a Sant Cugat el dret de percebre tots els tributs reials *in loco de Gualba*.

Es tracta, doncs, del primer document conegut en què apareix el nom de Gualba, un nom que ja tindrà continuïtat a partir d'aleshores, encara que en algun document posterior aparegui de manera excepcional el nom antic d'*Aqua Alba*.

Campanar de Sant Vicenç de Gualba.
(Foto Glòria Portals, gener 2024).

Poema de Xavier Renau dedicat a la Riera de Gualba. (Foto Glòria Portals, gener 2024).

Riera de Gualba. (Foto Glòria Portals, gener 2024).

Vista de l'entorn de l'església parroquial al centre del nucli urbà de Gualba. (Foto Glòria Portals, gener 2024).

Tots aquests documents són una prova evident que, especialment durant els segles XI i XII, el monestir de Sant Cugat va anar consolidant el seu poder sobre la vall i el terme de Gualba en perjudici dels antics pagesos aloers que temps enrere havien anat prenent possessió i posant en cultiu les seves terres. I que aquest llarg procés no va estar exempt de conflictes amb els senyors feudals, en especial amb els de les Agudes-Montseny, uns conflictes que anys a venir s'aguditzaran, en aquest cas amb la veïna i poderosa casa dels Cabrera.

Efectivament, va ser ja en el segle XIV quan la jurisdicció del monestir sobre la vall i el terme de Gualba va ser discutida pels Cabrera, els quals van provocar un plet que va donar lloc a una sentència arbitral del jurista Jaume de Vallseca l'any 1378, a la qual Vergés Moreu fa referència en la seva obra *Gualba* i que posteriorment va ser estudiada per Pons Guri i per Xavier Renau. La sentència establia, de fet, una jurisdicció compartida sobre Gualba, i en reconeixia la plena propietat al monestir de Sant Cugat, però especificant que el seu territori formava part del terme del castell de Montsoriu, de manera que quedava sota la jurisdicció penal i militar de la casa de Cabrera i, per tant, els seus habitants, en cas de guerra, podien acollir-se a l'empara del castell a la vegada que havien de defensar-lo dels seus enemics.

Pel que fa als impostos havien de ser compartits entre el monestir i els Cabrera, els quals es reservaven la jurisdicció penal, mentre aquell mantenia el dret de nomenar jutges, alcaldes, batlles i funcionaris de l'administració de justícia ordinària els quals haurien de decidir sobre qüestions relatives a la propietat sobre masos i qualsevol tema relacionat amb el dret agrari i la situació dels pagesos.

A partir d'aquí, el compliment d'aquesta sentència per part d'uns i altres i les qüestions que es plantejarien sovint amb els pagesos, aloers o emfitèutics, residents al terme de Gualba per part del monestir de Sant Cugat del Vallès i la Casa de Cabrera donarien lloc a un altre article que escaparia de l'àmbit temporal d'aquest, el qual ha volgut estudiar els orígens de l'actual poble de Gualba, la primitiva *Aqua Alba*, segons la documentació obrant al Cartulari del monestir de Sant Cugat del Vallès i també a l'Acta de consagració de la seva parròquia de Sant Vicenç duta a terme el 30 d'abril de l'any 1099 pel bisbe de Barcelona i abat d'aquell monestir un acta que figura transcrita a l'Arxiu de la Corona d'Aragó.

BIBLIOGRAFIA

- ABADAL I DE VINYALS, R. d' (2007), *Catalunya carolíngia II. Els diplomes carolíngis a Catalunya*, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- BONASSIE, P. (1979), *Catalunya mil anys enrere (economia i societat prefeudal)*. Vol. 1, Barcelona: Edicions 62.
- BOLOS, J. – HURTADO, V. (2020), *Poder, paisatge i societat a la Catalunya carolíngia. L'organització d'un país dins l'Europa de Carlemany* (Episodis de la Història núm. 365), Rafael Dalmau editor.
- COLL COLOMER, C. – GARCIA-PEY, E. – MARTI BONET, JM. – MASVIDAL, J. – NIQUI, L. – PORTALS, J. – RENAU, X. – SALICHS, J. – SALICHS OLIVERAS, J. – SALICHS OLIVERAS, A. (2000), *Història de Gualba, la vall de les aigües blanques*, Barcelona: Arxiu Diocesà de Barcelona.
- RIUS SERRA, J. (1946). *Cartulari de Sant Cugat del Vallès*. 4 vols, Barcelona: CSIC.
- PORTALS MARTI, J. (1991). *El Montseny: primers testimonis escrits*, Associació Cultural Vallgorguina.
- PORTALS MARTI, J. (2023), *El poblament del Montseny a l'Alta Edat Mitjana i els seus condicionants*. Monografies del Montseny/38. Amics del Montseny. Viladrau.
- SALRACH MARES, J.M. (1978), *El procés de formació nacional de Catalunya (segles VIII-IX)*, Barcelona: Edicions 62.
- VERGES MOREU, P. (1911), *Gualba. Su nombre, situación, producción, geología, fuentes, aguas, Salto Gorch Negre, iglesia, historia y excursiones*, Barcelona: Imprenta de Pedro Ortega.
- VILAGINÉS SEGURA, J. (1987), *La transició al feudalisme. Un cas original. El Vallès Oriental*, Granollers: Ajuntament de Granollers.
- VILAGINÉS SEGURA, J. (1988), «El fenomen parroquial en la societat del Vallès oriental a l'Alta Edat Mitjana (s. XI i XII)» (*Acta històrica et archaeologica mediaevalia* 9), Barcelona: Facultat de Geografia i Història – Universitat de Barcelona